

Grammatisatsioon ja keelekontakt

Keelekontaktid võivad mõjutada grammatiliste kategooriate arengut kahel viisil:

- Kontaktkeeles esinev kategooria võib **kiirendada** vastava kategooria grammatiseerumist emakeeles. Näiteks saksa verbi *werden* kasutus impersonaalse passiivi ja tuleviku moodustamises on ilmselt olnud eeskujuks eesti verbi *saama* grammatiseerumisel vastavates funktsioonides; vrd:

Töö sai tehtud.

See saab olema tore pidu.

- Kontaktsituatsioonis kipuvad mõlema keele kõnelejad eelistama **perifrastilisi (analüütilisi)** väljendeid sünteetilistele väljenditele. See tuleneb vajadusest kasutada võimalikult läbipaistvaid grammatilisi vahendeid suhtluses keelt halvasti oskavate muulastega.

Näiteks eesti ja vene keeles võib ülivõrret väljendada nii analüütiliselt (vrd ee *kõige uuem*) kui ka sünteetiliselt (vrd ee *uusim*), läti keeles aga ainult analüütiliselt. Sellest hoolimata võib nii eesti-läti kui ka eesti-vene (!) segakeeles oodata, et **üldistub analüütiline vorm**, sest see on läbipaistvam ja seega kergemini õpitav.

Polaarsus ehk kõneliik

14.10.2008

Loengu kava

- Kõnелиigi kategooria määratlus
- Eitus: põhimõisted
- Kuidas erinevad keeled väljendavad eitust?
- Eituse ajaloost
- Eitus eesti keeles
- Polaarsetest keeleüksustest

Kõneliik

- **KÕNELIIK** on verbi kategooria, mis väljendab situatsiooni või selle osaliste jaatust või eitust.
- Seega on kõneliigikategoorial kaks liiget: JAATAV KÕNE ja EITAV KÕNE (Erelt jt 1995: 84). Edasipidi räägime lihtsalt JAATUSEST ja EITUSEST.
- Jaatus on kõneliigi kategooria markeerimata liige. Selles loengus on põhirõhk kategooria **markeeritud liikmel** – eitusel.

Olulist eituse kohta

- Eitus kummutab mingite juba sõnastatud või mõeldavate asjaolude tõelevastavuse, keelab mingi juba toimuva või mõeldava tegevuse. (Erelt jt 1993: 155).
- Maailmas ei ole keeli, milles eitus puudub. Seega on eituse olemasolu **absoluutne keeleuniversaal**.
- Loogilises mõttes peab kahekordne eitus võrduma jaatusega: vt (a), kuid tihti ei võrdu: vt (b):
 - a) *Ta ei käitunud ebaviisakalt.* ($\approx$ 'ta käitus viisakalt')
 - b) *Ma ei tahan mitte temast rääkida!* ($\neq$ 'ma tahan temast rääkida')

Eituse põhimõisted

- **VÄITE EITUS** ja **KEELD**. Väite eitab väite tõelevastavust, keelu eesmärk on teatud olukorra tekkimine ära hoida; vrd:

Ma ei söö hamburgereid.

Ära söö hamburgereid!

- **ÜLDEITUS JA ERIEITUS.** Üldeituse funktsioon on tühistada väite tõelevastavus selle predikaadi eitamise kaudu; vt (a). Erieituse funktsioon on tühistada situatsiooni osalised; vt (b). Üldeitus vastab üldküsilausele, erieitus eriküsilausele; vrd:

a) *Kas sa käisid Rakveres? – Ei käinud.*

b) *Kes seal käis? – Mitte keegi.*

- **EITUSE MÕJUALA** on see lause osa, mida eitatakse. Lauses (a) on *tahtma*-verb eituse mõjualas, lauses (b) on eitus *tahtma*-verbi mõjualas:

(a) *Ma ei taha, et ta minu sünnipäevale tuleb.*

(b) *Ma tahan, et ta ei tule minu sünnipäevale.*

Kas need laused on sünonüümsed?

NB! Mõnede lausete kahemõttelisus tuleneb mõjuala erinevatest tõlgendustest; nt:

Sa ei pea nii valju häälega rääkima.

1) *pidama* on eituse mõjualas (= 'sa ei pea valju häälega rääkima');

2) eitus on *pidama* mõjualas (= 'sa pead mitte valju häälega rääkima').

Kuidas erinevad keeled väljendavad eitust?

- **Morfoloogiliselt:** nt jaapani keel (Ramat 2006: 561):

John wa sakana wo taberu.

John TOPIK kala OBJ sööb.

‘John sööb kala.’

John wa sakana wo tabenai.

John TOPIK kala OBJ sööma-NEG.

‘John ei söö kala.’

- **Morfosüntaktiliselt:** nt soome keeles on spetsiaalne eitusverb ning osa verbi kategooriaid (isik ja arv) väljendatakse eitusverbi vormis, teisi (aeg, kõneviis) peaverbi vormis:

Me söimme kalaa.

‘Me sõime kala.’

Me emme syöneet kalaa.

‘Me ei söönud kala.’

- **Leksikaalselt**; nt türgi keeles kasutatakse eitavas kopulatiivlauses spetsiaalset koopulaverbi, mis erineb jaatavas lauses kasutatavast *olema*-verbist (Ramat 2006: 562):

Ekmek var.

leib on

‘Leiba on.’

Ekmek yok.

leib NEG.KOOPULA

‘Leiba ei ole.’

- NB! Üks ja sama keel võib kasutada mitut erinevat strateegiat. Näiteks muudes lausetüüpides (v.a kopulatiivlausetes) kasutab türgi keel morfoloogilist väljendusviisi (Ramat 2006: 561):

John balık yi-yor

John kala sööma-3SG.

‘John sööb kala.’

John balık ye-mi-yor

John kala sööma-NEG-3SG.

‘John ei söö kala.’

Millist strateegiat kasutab eituse väljendamiseks eesti keel?

- Maailmas on ka üksikuid keeli, kus **jaatus** on kõnелиigi kategooria **vormiliselt markeeritud liige** ja eitus on hoopis markeerimata. Selline on näiteks tamiili keel (Ramat 2006: 561):

kāṇ-ṭ-ēṇ

‘ma nägin’

kāṇ-ēṇ

‘ma ei näinud’

Läbiv vs. ühekordne eitatus

- Mõnedes keeltes korratakse lauses eitust iga elemendi peal, mida on võimalik eitata; nt vene keeles:

Никто ни с кем ни о чём не разговаривал.

‘Keegi ei rääkinud kellegagi millestki.’

- Teistes keeltes väljendatakse sama tähendust üheainsa eitusega; nt inglise keeles:

Nobody spoke with anybody about anything.

Kuhu saaks selle kriteeriumi järgi eesti keelt paigutada? Muidugi on ka vahepealseid variante.

Kuidas väljendavad erinevad keeled **keeldu** (ehk eitavat imperatiivi)?

- 1) Kombineerides eituse markerit tavaimperatiivi vormiga. Selline on näiteks inglise keel (van der Auwera 2006):

I do not move. (eitus)

Move! (imperatiiv)

Do not move! (keeld)

- 2) Kombineerides **spetsiaalset keelu markerit** tavaimperatiivi vormiga (van der Auwera 2006). Selline on näiteks malayalami keel (draviidi keelkond):

Para!

ütlema.IMPER

‘Ütle!’

Para-yarutə!

ütlema.IMPER-KEELUMARKER

‘Ära ütle!’

- 3) Kombineerides eituse markerit **mitte-tavaimperatiivi vormiga** (van der Auwera 2006).
Selline on näiteks hispaania keel:

Canta!

laulma.IMPER.2SG

‘Laula!’

No cantes!

NEG laulma.SUBJUNKTIIV.2SG

‘Ära laula!’

- 4) Kombineerides **spetsiaalset keelu markerit mitte-tavaimperatiivi vormiga** (van der Auwera 2006).
Selline on näiteks ladina keel (Ramat 2006: 566):

Non cantas. (eitus)

NEG laulma.2SG

‘Sa ei laula.’

Canta! (imperatiiv)

laulma.IMPER.2SG

‘Laula!’

Ne cantes! (keeld)

KEELUMARKER laulma.SUBJUNKTIIV.2SG

‘Ära laula!’

Millisesse rühma kuulub eesti keel?

Eituse ajaloost. Kuidas eituse tunnused tekivad?

- Eitust väljendavad sõnad kipuvad aja jooksul arenema **muutumatuteks partitliteks**.

Näiteks soome-ugri mall, kus eitusverb pöördub isikus ja arvus, on soome keeles veel olemas, eesti keeles aga kadunud:

soome *en/et/ei/emme/ette/eivät syö* → eesti *ei söö*

- Lisaks sellele on tihti eituse tunnused päritolult **täistähenduslikud sõnad**, mis kipuvad aja jooksul **nihkuma verbi ette** (Ramat 2006: 562-563).

Näiteks prantsuse keeles väljendatakse tänapäeval eitust *ne ... pas* konstruktsiooniga, mille keskel on verb; nt:

Je ne sais pas.

ma NEG tean NEG

‘Ma ei tea.’

Kuid *pas* algne tähendus (mis on ka tänapäeval olemas) oli '**samm**'. Seega järgmine lause tähendus oli 'ma ei liigu ühtegi sammu':

Je ne vais pas.

ma NEG lähen samm

Edasipidi muutus *pas* **eituselembeseks sõnaks** (s.o hakkas esinema ainult eitusega; vrd eesti *sammugi*) ning aja jooksul hakkas ise muutuma **eitussõnaks**, mida hakati kasutama mitte ainult liikumisverbiga; nt:

Je ne vois pas.

ma NEG näen NEG

'Ma ei näe.'

Kuna *pas* on tänapäeva prantsuse keeles juba **täisväärtuslik eituse tunnus**, on rõhutu algupärane eituse tunnus *ne* muutumas ülearuseks. Kõnekeeles võib teda vabalt ära jätta:

Je vois pas.

ma näen NEG

‘Ma ei näe.’

Järgmine ja viimane arenguetapp on esindatud Louisiana prantsuse keeles, kus *pas* liikub tihti verbi ette jõudes niiviisi algupärase *ne* tunnuse kohale:

mo pas kup

ma(≈mind) NEG lõikan

‘ma ei lõika.’

Eitus eesti keeles (vt Erelt jt 1993: 155-166)

- **Üldeitus:** Vormistatakse muutumatu *ei*-sõna ja peaverbi spetsiaalse muutumatu vormi abil:

Sina ei tee seda / Tema ei tee seda / Meie ei tee seda.

Otsese keelu (imperatiivi) puhul vastavad sellele vormile muutuv sõna *ära* ja muutuv peaverbi vorm.

ära tee / ärgu tehku / ärgem tehkem (ka ärme teeme)

Kaudse keelu (jussiivi) puhul jäävad eitussõna ja verbivorm muutumatuks:

sa ärgu tehku / ta ärgu tehku / me ärgu tehku

- **Erieitus:** Moodustatakse lisades sõna *mitte* või sõna *ei* pronoomenitele *keegi, miski, mingi, mingisugune* jms:

Kes siin käis? – Mitte keegi. / Ei keegi.

Millest see sõltub? – Mitte millestki. / Ei millestki.

Kui me vastame aga täislausega, on üldeituslik sõna *ei* kohustuslik, erieituslik sõna *mitte* aga valikuline:

Kes siin käis? – Siin ei käinud (mitte) keegi.

Millest see sõltub? – See ei sõltu (mitte) millestki.

Sama kehtib ka keelu puhul:

Ära tee (mitte) midagi!

NB! Laused, kus puudub *mitte*, on kontekstist äravõetuna tihti kahemõttelised; vrd:

<i>Siin ei klapi miski.</i>	<i>Siin ei klapi mitte miski.</i>
1) 'Ükski asi siin ei klapi' (= 'siin on kõik korrast ära')	1) 'Ükski asi siin ei klapi' (= 'siin on kõik korrast ära')
2) 'Mõni asi siin ei klapi' (= 'siin on midagi korrast ära')	—

Kust see kahemõttelisus tuleb?

Vastus: *gi-/ki-*liitega moodustatud pronoomenitel on kaks erinevat tähendust. Nad toimivad ühelt poolt INDEFINIITSETE PRONOOMENITENA; nt:

Keegi tunneb Toomast.

keegi = 'üks umbmäärane isik'

(*keegi* ≠ 'mitte keegi, mitte ükski isik')

Teiselt poolt toimivad nad koos eitusega
EITUSPRONOOMENITENA:

Keegi ei tunne Toomast.

keegi = 'mitte keegi, mitte ükski isik'

(*keegi* ?≠ 'üks umbmäärane isik')

- Lisaks üld- ja erieitusele eristatakse eesti keele grammatikas (vt Erelt jt 2006: 165-166) ka kolmandat tüüpi eitust – **liitelist eitust**. Selle abil eitatakse puht leksikaalsel tasandil sõnatüve tähendust.

Liitelise eituse vahendid eesti keeles on:

- 1) prefiksid *eba-* (*tõsine* – *ebatõsine*) ja *mitte-* (*tõsine* – *mittetõsine*): **Mis on nende erinevus?**;
- 2) sufiks *-tu* (*sündsusetu*), sh *matu*-vorm (*lahendamatu*);
- 3) ilmaütlev kääne *-ta* (*(ilma) mütsita*), sh *mata*-vorm (*õpimata*).

NB! Sõnade *ei* ja *mitte* kombineerimine **ei tühista** eitust; vrd:

See ei ole mitte õige lahendus.

= 'see ei ole õige lahendus'

≠ 'see on õige lahendus'

Seevastu sõna *ei* kombineerimine liitelise eitusega **tühistab** eitust:

See ei ole mitte-õige lahendus.

= 'see on õige lahendus'

≠ 'see ei ole õige lahendus'

Eituse vormide ajaloost eesti keeles

- Soome-ugri **eitusverb** on muutunud eesti keeles muutumatuks sõnaks. Mõnedes eesti murretes aga käitub *ei* veel nagu verb. Näiteks kadunud Kodavere murrakus pöördus ta mitte ainult isikus ja arvus, vaid ka ajas. Kodavere imperfekti vormid kõikides isikutes olid *ezin, ezid, es, ezimä, ezittä, ezid*.
- Sõna **mitte** arengutee on olnud *mitte < mitta < mittä < mitää(n)* (vrd sm *ei mitään* 'ei midagi')
- Sõna **ära** arengutee on olnud aga *ära < älä* + analoogia mäarsõnaga *ära* (vrd *ma läksin ära*)

Polaarsetest keeleüksustest

- Keeles on olemas sõnu ja väljendeid, mis esinevad kas ainult koos eitusega (v.a mõned erandid) või ainult jaatusega. Neid nimetatakse vastavalt **EITUSELEMBESTEKS** ja **JAATUSELEMBESTEKS** ÜKSUSTEKS; vrd *enam* ja *juba* järgmistes lausetes:

Jaan ei ela enam Pärnus.

**Jaan elab enam Pärnus.*

Lõuna on juba valmis.

**Lõuna ei ole juba valmis.*

Eituselembesed üksused

- Eesti keeles on peale *enam* eituselembesed ka näiteks *sugugi, iialgi, pähegi tulema, teab mis, nii väga, sõba silma peale saama*; vrd:

*Ma ei ole sugugi nõus. / *Ma olen sugugi nõus.*

*Ma pole iialgi seal käinud. / *Ma olen iialgi seal käinud.*

*Mul ei tule pähegi. / *Mul tuleb pähegi.*

*Ta pole teab mis noor. / *Ta on teab mis noor.*

*Ta pole nii väga kuulus. / *Ta on nii väga kuulus.*

*Ma pole sõba silma peale saanud. / *Ma olen sõba silma peale saanud.*

- Eituselembeseid üksusi ei iseloomusta niivõrd see, et nad esinevad ainult eituses, vaid see, et nad **ei esine jaatavas väitlauses**. Nad võivad esineda mõnedes vormi poolest jaatavates lausetes, mis on sisult eitavad või vähemalt ei väida midagi absoluutselt; nt laused mis sisaldavad implitsiitset eitust (nt *ilma et..*) või eituslikke kvantoreid (nt *vähe*), küsilaused, tingimuslaused ja võrdlustarindid:

Ta peaks seda teadma ilma et ta oleks iialgi seal käinud.

***Vähesed** on iialgi seal käinud.*

***Kas** ta on iialgi seal käinud?*

***Kui** ta **oleks** iialgi seal käinud, siis ta teaks.*

Tüdrukud on ilusamad kui iialgi varem.

Jaatuselembesed üksused

- Jaatuselembeseid üksusi iseloomustab see, et nad esinevad ainult jaatavates lausetes. Eesti keeles on peale *juba* sellised veel *üsna*, *alles*, *aina*, *umbes*, *üle noatera*; vrd:

*Ta on üsna värske. / *Ta ei ole üsna värske.*

*Ta on alles noor. / *Ta ei ole alles noor.*

*Ta muutub aina tugevamaks. / *Ta ei muutu aina tugevamaks.*

*Tal on umbes 100 pliiatsit. / *Tal ei ole umbes 100 pliiatsit.*

*Eesti alistas üle noatera Horvaatia. / *Eesti ei alistanud üle noatera Horvaatiat.*

Kirjandus

- van der Auwera, J. 2006: Why languages prefer prohibitives. – Journal of foreign languages, 2006/1, 2–25.
- Erelt, M. jt 1995: Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus. Tallinn.
- Erelt, M. jt 1993: Eesti keele grammatika II. Süntaks. Lisa: kiri. Tallinn.
- Hoeksema, J. 2006: Polarity items. – K. Brown (ed.), Encyclopedia of Language & Linguistics. Elsevier.
- Miestamo, M. 2005: Standart Negation. The Negation of Declarative Verbal Main Clauses in a Typological Perspective. Mouton de Gruyter: Berlin – New York.
- Paldre, L. 1998: Eitustundlikud üksused eesti keeles. Magistritöö üldkeeleteaduse alal. Käsikiri. TÜ Filosoofiateaduskond, eesti filoloogia osakond.
- Ramat, P. 2006: Negation. – K. Brown (ed.), Encyclopedia of Language & Linguistics. Elsevier.
- Sang, J. 1983: Eitus eesti keeles. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn.